

21.07.2016

Б. Чижевський, завідувач секретаріату Комітету Верховної Ради з питань науки і освіти; М. Шевченко, помічник народного депутата
Національна інноваційна система України: проблеми та перешкоди для розвитку

15 червня 2016 р. у Комітеті з питань науки і освіти відбулися слухання з питання «Законодавче забезпечення розвитку Національної інноваційної системи: стан та шляхи вирішення». На слуханнях висловлено занепокоєння станом розвитку держави, відходу її політики від моделі інноваційного розвитку, наявністю процесів, що призводять до руйнування вітчизняної науки, освіти, наукових шкіл і новаторства ([Національна академія наук України](#)).

За роки незалежності рівень розвитку інноваційної діяльності в Україні суттєво знизився і продовжує погіршуватися. Інноваційна активність підприємств удвічі-втричі нижча, ніж в країнах Європейського Союзу. Україна, практично, перетворюється на постачальника на зовнішні ринки сировинних ресурсів та виробів з незначною доданою вартістю. Вона втрачає свої позиції у виробництві наукоємної продукції.

Валове нагромадження основного капіталу в Україні в 2015 р. зменшилося до 20 %. Стрімко зростає імпорт засобів виробництва, який досяг понад 60 % валового нагромадження основного капіталу. Це удвічі вище, ніж в розвинених країнах. Індикатор інноваційної модернізації України – частка доданої вартості переробної промисловості у ВВП – за підсумками 2015 р. знизився до 14 %, що відповідає показнику Республіки Корея шістдесятих років минулого століття.

У 2015 р. інноваційною діяльністю в промисловості займалися 824 підприємства, або 17,3 % обстежених підприємств. На інновації було витрачено 13,8 млрд грн. Реалізовано інноваційної продукції на суму 23,1 млрд грн. У 2014 р. на впровадження інновацій було витрачено 7,7 млрд грн, реалізовано інноваційної продукції на 25,7 млрд грн.

Отже, у 2014 р. на кожен вкладений в інновації гривню отримано 3 грн від реалізації продукції, у 2015-му – майже 2 грн. Це незначний показник ефективності спрямування коштів задля зростання економіки.

На жаль, основним джерелом фінансування витрат на інновації залишаються кошти підприємств – 13,4 млрд грн (або 97,2 % загального обсягу витрат). Держава практично відійшла від фінансового та стимулюючого впливу на ці процеси.

Разом з тим Україна входить до вісімки країн світу, які спроможні забезпечити повний цикл проектування та виробництва авіакосмічної техніки, входить до п'ятірки країн світу з повним циклом виробництва танків та до десятки найбільших суднобудівних країн світу. У нашій країні розвинуті високотехнологічні галузі промисловості, зокрема, виробництво важкого машинобудування, енергетичного устаткування, приладобудування та медичної техніки, за якими подається найбільша кількість заявок на патенти.

Україна поки що зберігає інтелектуальний потенціал, який здатний до генерації наукових ідей світового рівня, має визнані у світі наукові школи з математики, інформатики, фізики, хімії, медицини, ядерної фізики, радіоелектроніки, біотехнології, розробки нових матеріалів, інформаційних технологій, засобів зв'язку та телекомунікацій тощо. Отже, Україна має реальні потенційні можливості (ресурсні, кадрові) для виходу на інноваційну модель розвитку та побудови потужної національної інноваційної системи. Однак за останні роки, закріпивши на законодавчому рівні та декларуючи курс на євроінтеграцію, державна влада практично відійшла від основних принципів розвитку ЄС, що задекларовані Лісабонською стратегією та розвинені у Стратегії Європа 2020 – ініціатива Інноваційний союз, Дублінській декларації 2013 р. – Відкриті інновації 2.0, Європейській хмарній ініціативі, Стратегії єдиного цифрового ринку.

У 2015 р. наукоємність ВВП становила 0,62 %, у тому числі за рахунок коштів державного бюджету 0,21 %. У 2016 р. бюджетні витрати на наукові дослідження зменшено до рівня 0,18% ВВП, що майже у десять разів нижче від показника, передбаченого Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність». У Європейському співтоваристві частка обсягу витрат на наукові дослідження та розробки постійно зростає. За даними 2014 р., наукоємність ВВП країн ЄС-28 у середньому становила 2,03 %.

Світовий досвід свідчить, що особливу роль у функціонуванні національної інноваційної системи (далі – НІС) відіграє держава. Для країн з перехідною економікою та країн, що розвиваються, її роль у регулюванні інноваційних процесів значно зростає.

Питання розбудови Національної інноваційної системи, як комплексної системи розвитку інноваційного процесу в Україні, вперше розглядались на парламентських слуханнях у 2007 році. У подальшому вони обговорювались на парламентських слуханнях «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізації» у 2009 р. Кабінетом Міністрів України було схвалено Концепцію розвитку національної інноваційної системи на

2009–2013 рр. Це був період найбільшого прояву розуміння необхідності існування такої системи в Україні.

Починаючи з 2010 р. державні органи почали ухвалювати закони та нормативно-правові акти, якими відкрито гальмувалися не тільки процеси інноваційного спрямування, а і розвиток науки та освіти.

Шляхом внесення змін і призупинення чинних норм законів законодавство в інноваційній сфері почало втрачати регулюючу роль держави та стимулюючі чинники розвитку інновацій. Було зупинено реалізацію законів України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», «Про загальнодержавну комплексну програму високих наукомістких технологій», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», стримується реалізація законів України «Про наукові парки», «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», скасовано переважну більшість державних цільових науково-технічних програм, у тому числі щодо розвитку інноваційної інфраструктури.

Законами про Державний бюджет України та нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України гальмується розвиток науки та використання результатів наукових досліджень, підготовка наукових та професійно-технічних кадрів, залучення коштів підприємств для спільної реалізації інноваційних проектів.

За всі роки незалежності рівень науково-технічного потенціалу досяг найнижчого рівня. Але падіння продовжується, що може стати критерієм неповернення. Не виконуються, а то й ігноруються норми чинних законів у науковій та інноваційній сфері. Приймаються недостатньо обґрунтовані зміни до них, або нові їх редакції, які під гаслом реформ посилюють наявні проблеми, додають до вже існуючих нові проблеми, яких до цього не було.

У національній доповіді «Інноваційна Україна 2020», що підготовлена НАН України, зазначається, що «основна причина невиконання законодавства у сфері науки та інновацій в Україні, складнощі його розроблення та ухвалення пов'язані з тим, що нормативно-правові акти ухвалюються за відсутності інноваційно-спрямованої економічної стратегії України».

Саме відсутність дієвої стратегії розвитку економіки України на базі знань призводить до поступової втрати сфери наукових досліджень і розробок, можливості оперативно впроваджувати їх результати в реальний сектор економіки, реагувати на світові науково-технологічні виклики та ефективно використовувати світові розробки у національних інтересах.

Як наслідок, уряди України, особливо останні, порушують основні принципи управління, втрачають менеджерські функції щодо розвитку промисловості, виробництва та економіки у цілому. Відсутні прогностичні показники економічного і соціального розвитку України на середньо- та короткостроковий періоди, прогнози розвитку окремих галузей економіки на середньостроковий період, як то передбачено Законом України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України». Заблоковано реалізацію пріоритетних напрямів розвитку інноваційної діяльності, згорнуті національні та державні цільові програми. Втрачається контроль над галузями виробництва. З ліквідацією Міністерства промислової політики України посилюються руйнівні процеси в космічній галузі, авіабудуванні та суднобудуванні.

Водночас вітчизняний науково-технічний потенціал має надзвичайно потужний і цікавий досвід. Основний вплив в інноваційному спрямуванні економіки відіграла заводська та галузева наука. Створювалися могутні науково-виробничі комплекси та об'єднання, інженерні центри. За новими і перспективними науковими напрямами спільно з академічними інститутами створювалися міжвідомчі та галузеві лабораторії. Академічні інститути, маючи значне бюджетне фінансування фундаментальних досліджень, виконували замовлення міністерств і відомств. На замовлення виробництва працювала і вузівська наука. До їх реалізації залучалися не тільки вчені та викладачі, а й студенти. При цьому студенти, виконуючи госпдоговірну наукову тематику, мали можливість отримувати додаткові кошти, що перевищували розмір стипендії. Така діяльність спрямовувалася і підтримувалася державою.

На жаль, сьогодні такої підтримки немає. Втрачено галузевий сектор науки. Виробництво не зацікавлено у нових досягненнях. Відсутнє базове фінансування вузівської науки. Про втрату зацікавленості урядовців, включаючи керівництво Міністерства освіти і науки України, щодо інновацій свідчить і той факт, що незважаючи на персональні запрошення, ними проігноровано виставку наукових досягнень і розробок Національної академії наук України та національних галузевих академій наук України, що була організована Комітетом 14–15 червня 2016 р. у Верховній Раді України.

У доповіді Міністерства освіти і науки України, представленій від уряду України на цих слуханнях, не відображено інноваційну складову таких надзвичайно важливих галузей, як енергетика, медицина тощо. До структури інноваційної системи не включено Національну академію педагогічних наук України, Національну академію правових наук України, Національну академію мистецтв України, дослідницькі університети. Викликає

занепокоєння тенденція щодо невиправданого публічного перебільшення значимості закордонної науки та іноземних учених, що принижує національну свідомість і гідність вітчизняних науковців. Дивним є запровадження термінів, які за постійного їх вживання психологічно закладають у свідомість людей стан меншовартості та фатальної приреченості.

В Україні щорічно за бюджетні кошти готують спеціалістів у сфері економіки і права втричі більше, ніж фахівців з природничих та фізико-математичних наук. Виникла диспропорція у підготовці фахівців. Крім того, значна частина підготовлених спеціалістів технологічно орієнтованих професій не працюють за фахом.

Незважаючи на проблеми, пов'язані з незадовільним виконанням законодавства в інноваційній сфері, Національна академія наук України, національні галузеві академії наук, вузівська наука завжди приділяли особливу увагу доведенню своїх наукових результатів до практичної реалізації. Національна академія наук України у 1999 р. виступила ініціатором створення в Україні технологічних парків, у 2006 р. з ініціативою створення наукових парків виступив Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут».

З 2004 р. Національна академія наук започаткувала конкурсний відбір та фінансування інноваційно спрямованих проектів своїх установ. Метою цих конкурсів є доведення розробок наших учених до стадії впровадження. Крім того, НАН України проводить активну роботу з провідними державними та приватними компаніями. Академією укладено та реалізуються угоди про співробітництво з ДП КБ «Південне», ДП «Антонов», компанією ДТЕК. У рамках цих угод на замовлення промисловців виконується комплекс прикладних робіт на забезпечення ракетобудівної, авіабудівної та енергетичної галузей економіки нашої держави. Ці розробки могли б мати ще вагоміший ефект, та більш масштабне впровадження за підтримки держави та створення дійсно сприятливого інноваційного клімату.

Така ситуація суттєво позначилася і на стані діяльності у сфері охорони промислової власності. В економіці України склалися вкрай несприятливі умови не лише для самої винахідницької діяльності, а і для використання винаходів. Винахідництво і раціоналізаторство втратили характер масового руху, що ускладнює розбудову економіки на інноваційній основі.

Про низьку ефективність винахідницької діяльності в Україні, що становить загрозу економічній безпеці держави, свідчать, зокрема, такі дані. У 2013 р. національними заявниками подано майже 13 тис. заявок на винаходи і корисні моделі. Водночас через несплату зборів за підтримання

чинності патентів на винаходи і корисні моделі втратило чинність 9,8 тис. патентів національних власників (75 %). При цьому середній термін розгляду заявок на винаходи до видачі патента становить близько двох років.

За даними Державної служби статистики України, в економіці використовується майже 4 тис. об'єктів промислової власності, у т. ч. 1,8 тис. винаходів (майже 7 % від загальної кількості чинних патентів), 2,4 тис. корисних моделей (6 %), 393 промислові зразки (4 %). Отже, більшість захищених охоронними документами об'єктів патентного права у виробництві не використовуються і припиняють свій життєвий шлях одразу після розробки і отримання правової охорони.

В Україні відсутня система економічних стимулів (податкових, кредитних, страхових) щодо створення та комерціалізації об'єктів права промислової власності з метою формування цивілізованого ринку цих об'єктів. Зокрема, не визначені мінімальні ставки винагороди винахідникам, авторам за використання об'єктів патентного права, не запроваджені механізми державної підтримки зарубіжного патентування винаходів, створених за рахунок бюджетних коштів; відсутня методика визначення розміру шкоди, завданої порушенням прав на об'єкти промислової власності.

Значна частина потенційно значимих винаходів, отриманих українськими винахідниками, заявляються напряму в патентні відомства зарубіжних країн без подання попередньо заявки в патентне відомство України. Несанкціонований виток винаходів, так звана патентна міграція з України зростає. Рівень (патентів-втікачів) становить 10–12 % щорічного обсягу патентування. Найбільш активні сектори міграції – медичні препарати, IT-технології (системи та обладнання), фармакологія. Розширюється географія міграції: Російська Федерація (51 %), США (11%), Південна Корея (9 %), Тайвань (3 %), Німеччина (2 %).

Особливі завдання щодо розвитку НІС України постають у зв'язку з поступовою реалізацією програм міжнародного співробітництва, у першу чергу – Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (2014 р.), зокрема – активізації участі у формуванні єдиного європейського наукового простору та інноваційного союзу із виконання зобов'язань України у Рамковій програмі Європейського Союзу з наукових досліджень та інновацій «Горизонт 2020».

В Україні Міністерство освіти і науки України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері науки, науково-технічної та інноваційної діяльності і трансферу технологій. На цю сферу спрямовано діяльність двох

департаментів Міністерства освіти і науки України із загальною чисельністю менше 50 осіб, що вкрай недостатньо. Водночас Мінекономрозвитку через Державну службу інтелектуальної власності України реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності, яка є визначальною складовою інновацій. Така ситуація є вкрай неефективною в системі управління інноваційною сферою.

Незбалансованість державної політики, відсутність потужного органу виконавчої влади у сфері науки та інновацій призвели до того, що Міністерство фінансів України перебирає на себе не властиві йому функції і, порушуючи Конституцію України та норми чинних законів, вживає заходів, що створюють додаткові проблеми і шкодять розвитку науково-технічного потенціалу та інноваціям. Це стало причиною проведення у 2016 р. страйків та акцій протесту науковців і освітян.

Більшість зазначених вище проблем вже обговорювалися на парламентських слуханнях у липні 2014 р., за результатом яких 11 лютого 2015 р. було прийнято Постанову Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань на тему «Про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави» за №182-VIII. На жаль, значна частина положень цього документа не виконується, а навпаки, вживаються заходи, особливо з боку Міністерства фінансів України, які ще більше загострюють ситуацію у сфері науки та інновацій.

Низька виконавча культура стає проблемою для держави, особливо в напрямі реалізації її політики та досягнення запланованих цілей. Така ситуація потребує посилення контролю та відповідальності за реалізацією законів України та рішень Верховної Ради України. Як перший крок у цьому напрямі, доцільно відновити у Верховній Раді України проведення Днів уряду із звітами членів уряду за конкретними напрямами їх діяльності та прийняттям за результатами розгляду відповідних постанов Верховної Ради України.